

УДК 930.2:930.25:929Грушевський:94(477)
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/90-1-6>

Володимир КРОТ,
orcid.org/0000-0002-2926-6916
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри початкової освіти, гуманітарних дисциплін та інформатики
Обласного коледжу «Кременчуцька гуманітарно-технологічна академія імені А.С. Макаренка»
Полтавської обласної ради
(Кременчук, Полтавська область, Україна) volodyakrot@ukr.net

Вікторія ШАБУНІНА,
orcid.org/0000-0001-7957-3378
кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри гуманітарних наук, культури і мистецтва
Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського
(Кременчук, Полтавська область, Україна) shabuninaviktoria@gmail.com

Оксана ТУР,
orcid.org/0000-0002-8094-687X
доктор наук із соціальних комунікацій, доцент,
професор кафедри гуманітарних наук, культури і мистецтва
Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського
(Кременчук, Полтавська область, Україна) oktur@ukr.net

ЩОДЕННИК МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО (1888–1894) У КОНТЕКСТІ ОСОБОВИХ АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ І БІОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ

У статті здійснено джерелознавчий і біографічний аналіз студентського щоденника Михайла Грушевського 1888–1894 рр., який розглядається в контексті особових архівних документів як цінне історичне джерело. Щоденник майбутнього історика є унікальним свідченням його світоглядних пошуків, духовних переживань та формування наукових і громадських орієнтирів у період навчання в Університеті святого Володимира. Матеріали особового походження – щоденники, листування, мемуари – посідають важоме місце в історико-біографічних студіях, адже дозволяють відтворити повсякденні практики, внутрішній світ і міжособистісні стосунки відомих діячів.

У ході аналізу з'ясовано, що щоденникові записи М. Грушевського першого київського періоду вирізняються глибиною духовних рефлексій і прагненням узгодити власне життя з християнськими настановами. Вони відображають його релігійну самосвідомість, внутрішні сумніви, вагання між чернечим покликанням і служінням народові. Значне місце у записах займають роздуми про моральні цінності, самовиховання, боротьбу з марнославством. Водночас щоденник розкриває процес входження молодого вченого до українського інтелектуального середовища Києва, його перші контакти з представниками Громади, що вплинуло на формування національної позиції. Записи також містять інформацію про суспільні настрої студентства, атмосферу інтелектуальних пошуків і моральні виклики молодого людини кінця XIX ст.

Особлива увага приділена відносинам Михайла Грушевського з родиною. У щоденнику простежуються глибока пошана й довіра до батька, турбота про матір, брата й сестру. Висвітлено роль родинних цінностей у світоглядному становленні майбутнього вченого. Грушевський знаходився під потужним впливом батька, з яким зв'язав кроки власного життя, а той переживав за долю сина через проукраїнські погляди останнього. Протягом усього життя М. Грушевський любив і підтримував сестру Галю. Турбота про долю дівчини яскраво відображена в щоденнику історика. Під його впливом знаходився і молодший брат Олександр, якого Михайло Сергійович заохочував до історичної науки та національної справи. Мати вченого описана в щоденнику як берегиня роду, яка щиро турбувалася про своїх дітей. На основі записів діаріюша можна зробити висновок, що М. Грушевський створив культ родини, яка допомагала йому у здійсненні життєвих планів. Сам історик своїми переконаннями сформував проукраїнські погляди її членів.

Дослідження доводить, що студентський щоденник М. Грушевського є не лише джерелом особового походження, а й важливим матеріалом для розуміння його життєвого вибору, духовних орієнтацій і громадянської позиції. У науковому обігу він має значення як складова архівної спадщини, що поєднує особисті переживання з ширшими історичними процесами. Отримані результати підкреслюють необхідність подальшого комплексного вивчення щоденникових і мемуарних матеріалів Грушевського, які відкривають нові перспективи для бібліотечно-архівних та історико-біографічних досліджень.

Ключові слова: Михайло Грушевський, студентський щоденник, особові документи, архівна спадщина, джерелознавчий аналіз, біографічні студії, релігійний світогляд.

Volodymyr KROT,

orcid.org/0000-0002-2926-6916

*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor;
Associate Professor at the Department of Primary Education, Humanities and Informatics
Regional College "Kremenchuk A.S. Makarenko Humanitarian and Technological Academy"
of the Poltava Regional Council
(Kremenchuk, Poltava region, Ukraine) volodyakrot@ukr.net*

Viktoriia SHABUNINA,

orcid.org/0000-0001-7957-3378

*Candidate of Philology, Associate Professor;
Associate Professor at the Department of Humanities, Culture and Art
Kremenchuk Mykhailo Ostrohradskyi National University
(Kremenchuk, Poltava region, Ukraine) shabuninaviktoria@gmail.com*

Oksana TUR,

orcid.org/0000-0002-8094-687X

*Doctor of Sciences in Social Communications, Professor;
Professor at the Department of Humanities, Culture and Art
Kremenchuk Mykhailo Ostrohradskyi National University
(Kremenchuk, Poltava region, Ukraine) oktur@ukr.net*

MYKHAILO HRUSHEVSKY'S DIARY (1888–1894) IN THE CONTEXT OF PERSONAL ARCHIVAL DOCUMENTS: SOURCE STUDIES AND BIOGRAPHICAL ANALYSIS

The article provides a source-based and biographical analysis of Mykhailo Hrushevskyi's student diary from 1888–1894, which is considered a valuable historical source in the context of personal archival documents. The diary of the future historian is unique evidence of his worldview searches, spiritual experiences, and the formation of scientific and social guidelines during his studies at St. Volodymyr University. Personal materials – diaries, correspondence, memoirs – occupy an important place in historical and biographical studies, as they allow us to recreate the everyday practices, inner world, and interpersonal relationships of famous figures.

The analysis demonstrates that Mykhailo Hrushevskyi's diary entries from his first Kyiv period are marked by a high degree of spiritual introspection and an attempt to reconcile personal existence with Christian ethical imperatives. These texts reveal his evolving religious consciousness, accompanied by internal doubts and oscillations between a potential monastic vocation and civic service to the nation. A significant portion of the diary is devoted to reflections on moral values, strategies of self-discipline, and the confrontation with personal vanity. Simultaneously, the diary functions as a documentary source on the scholar's gradual incorporation into the Ukrainian intellectual environment of Kyiv, highlighting his initial interactions with members of the Hromada, which substantially influenced the formation of his national identity. Furthermore, the entries provide evidence of the socio-cultural atmosphere of the student milieu, the dynamics of intellectual inquiry, and the ethical challenges confronting a young intellectual at the close of the nineteenth century.

The diary materials accord particular significance to Mykhailo Hrushevskyi's relations with his family, presenting them as a decisive factor in his identity formation. The entries reveal profound respect and trust toward his father, whose authority shaped the young scholar's strategies of self-determination, even as paternal anxiety was provoked by his son's explicit pro-Ukrainian orientation. Familial agency is also evident in Hrushevskyi's enduring attachment to his sister Halia, whose life trajectory he sought to protect and support, as well as in his formative influence on his younger brother Oleksandr, whom he encouraged to participate in both historical scholarship and the national movement. The mother is represented in the diary as the custodian of family continuity, embodying the role of moral and emotional guardian. Taken together, these records suggest that Hrushevskyi constructed a symbolic cult of family, which not only sustained his biographical projects but also functioned as a medium of ideological transmission, through which his pro-Ukrainian convictions were gradually internalized by close relatives.

The study demonstrates that Mykhailo Hrushevskyi's student diary constitutes not only a source of personal provenance but also a valuable material for understanding his life choices, spiritual orientations, and civic position. Within scholarly discourse, it holds significance as part of the archival legacy that interweaves individual experiences with broader historical processes. The findings emphasize the necessity of further comprehensive investigation of Hrushevskyi's diary and memoir materials, which open new perspectives for library-archival as well as historical and biographical research.

Key words: *Mykhailo Hrushevskyi, student diary, personal documents, archival heritage, source analysis, biographical studies, religious worldview.*

Постановка проблеми. Постать Михайла Грушевського є однією з ключових і наймасштабніших в українській історії та культурі. Його спадщина як титанічного історика, організатора науки, публіциста та творця новітньої української державності продовжує бути об'єктом пильного вивчення. Проте за монументальним образом «батька нації» часто губиться жива людина з її сумнівами, переживаннями та складним шляхом становлення. У цьому контексті особливу цінність для дослідників становлять джерела особистого характеру, які дозволяють зазирнути у внутрішній світ ученого. На відміну від офіційних документів чи навіть мемуарів, написаних через багато років, щоденникові записи фіксують думки, емоції, події безпосередньо в момент їх переживання, тобто слугують для автора інструментом саморефлексії.

Щоденникові записи 1888–1894 років є унікальним его-документом. Вони містять величезний масив унікального фактологічного матеріалу, який потребує ґрунтовного вивчення та інтерпретації в контексті інших особових архівних документів. Це відкриває нові перспективи для грушевськознавства, дозволяючи створити більш повний та багатогранний образ ключової постаті української історії. Актуальність теми зумовлена унікальністю самого джерела та його винятковою інформаційною цінністю. Усебічний аналіз цих записів дозволяє не лише реконструювати важливий період життя видатного українця, але й глибше зрозуміти витоки українського національного руху кінця XIX – початку XX ст.

Аналіз досліджень. Наприкінці 90-х років минулого століття побачив світ студентський щоденник Михайла Грушевського. Його опублікував разом із передмовою та статтею про юнацькі роки вченого професор Л. Зашкільняк (Грушевський, 1997). Знанням дослідником на ниві грушевськознавства виступає сьогодні Ігор Гирич. Проаналізувавши щоденники вченого різних років (Гирич, Тодійчук, 2002: 96–127; Гирич, 2007–2008: 229–233; Гирич, 2016: 274–357), він відзначив їх унікальність і цінність для науковців, які вивчають життя та творчу спадщину Великого Українця. На думку дослідника, на тлі інших джерел з української історії мемуарного жанру щоденники Грушевського – це фундаментальне явище. Вони зберігають масу фактажу і «не призначалися для друку, а були швидше робочим матеріалом та фіксацією даних про зустрічі й події, у яких історик брав участь. Тому щоденники історика для сучасного читача є чимось на кшталт ребусу, який треба ще розшифрувати» (Гирич, Тодійчук 2002: 274).

Мета статті – здійснити джерелознавчий та біографічний аналіз студентського щоденника Михайла Грушевського, розкрити його потенціал як документа особового походження для вивчення світоглядних орієнтацій, релігійних і політичних поглядів, родинних та суспільних стосунків майбутнього вченого, а також окреслити значення цих записів для сучасної науки.

Виклад основного матеріалу. Особливу зацікавленість викликає так званий перший київський період (1888–1894) у біографії Грушевського – час його навчання в Університеті Св. Володимира та підготовки магістерської дисертації. Саме у студентські роки відбувалося формування світогляду, наукових інтересів і громадсько-політичних переконань майбутнього історика, що значною мірою визначили всю його подальшу діяльність. Незамінним джерелом реконструкції цього формативного етапу є щоденник молодого Грушевського. Перше, що впадає в око при ознайомленні з ним, – це глибока релігійність і православний світогляд його автора. Ці риси відмічали й інші дослідники названого періоду. Студент М. Грушевський щодня ревню молився і часто відвідував храм, сповідався, дотримувався постів. 16 серпня 1888 року він писав: «Боже мій, адже ж не одрікаюся я Тебе, адже ж я люблю Тебе, і якби Ти сказав мені іти за Тобою – я б мабуть пішов – хоть не можу напевне сказати за себе, бо за не всяк чоловік єсть ложь! (Грушевський, 1997: 11). Записи у щоденнику підтверджують певні хитання та сумніви в душі М. Грушевського. Він тоді ще до кінця не визначився, якою дорогою прямувати в житті, – релігійною чи світською. Майбутній історик всерйоз думав про монастир, однак бажання служити знедоленому народу, який знаходився в російському імперському ярмі, виявилось сильнішим. На наш погляд, у перші роки студентського життя М. Грушевський був фактично монахом у миру. В особистих сповідях перед Богом він каявся у внутрішніх гріхах, які хотів подолати: «Тщеслав'є – от де моя люта зм'я, вона мені серце ссе, прожени її Боже» (Грушевський, 1997: 16). У день свого народження, підводячи підсумки прожитих двадцяти двох років життя, вчений писав, що хоче бути сином правди, а не зла, сином царства Божого, а не мирського. Він хотів із Господом жити, перед ним ходити, поруч Його із собою із пророком зріти – от де щастя, от де слава (Гирич, Тодійчук, 2002: 16). Як бачимо, юнак прагнув жити відповідно до християнських заповідей, боротися зі спокусами та пристрастями, які могли віддалити його від духовного ідеалу.

М. Грушевський зустрів ще один рік свого життя планами і сподіваннями. Він і в Києві залишався самотником. Хоча з однолітками спілкувався, але

близьких друзів не мав. Багато розмірковуючи над своїм буттям, юнак відчував, що його внутрішній світ сам стає для нього джерелом тривоги. Тоді майбутній учений перебував у стані юнацької вразливості, коли навіть душевні коливання сприймалися як ознака тілесної недуги, переживав юнацьку кризу самоідентифікації. У його душі йшла внутрішня боротьба між смиренням перед Божою волею та природним бажанням жити. Він визнавав: «Я боюся себе, своїх думок; я сиджу, й серце моє стрепехнеться, як надійде яка думка, що треба помолитися, або кинути роботу, або піти в церкву й щось так всередині зане, сего не було в мене попереду; я занедужав, мабуть, може, швидко помру. Нехай воля Божа; я придивляюся до себе й не бачу в собі ніяких надій, замірів на далекі наступаючі часи ... однак вмерти зараз, хто його зна, мабуть, не хочу» (Грушевський, 1997: 15). За нашим переконанням, цей запис є своєрідним психологічним портретом юного Грушевського: глибоко релігійного, вразливого, схильного до самоаналізу й водночас ще не впевненого у своєму майбутньому. Він показує процес формування світогляду юнака через боротьбу між духовними прагненнями, страхами й реальними життєвими викликами.

Хлопець досить самокритичний, прагне до братерства, жертвовності та ідеалів християнського служіння. Розмірковуючи, відчуває себе лише «рядовим» у великій боротьбі. Це вияв скромності й розуміння того, що особистість може розчинитися у спільній справі: «В реляціях не прописують імен, а тільки лічать: скільки вбито, скільки залишилося. Може, й мене коли пом'януть і наше військо і назвуть христілюбним і братолюбним. І враз мою душу турбують заздрі, горді думки. Господи Боже, помилуй мя! Одбери, одбери всякі гордості і злобу, і лукавство, до яко новонароджені діти словесне млеко возлюбим» (Грушевський, 1997: 15–16). Наведені рядки з діаріюша історика свідчили, що він добре розумів своє життєве призначення. Його доля буде пов'язана Україною, з боротьбою за її визволення. Вагоме місце в цій боротьбі мали посідати християнські цінності.

Помітну роль у своєму щоденнику Михайло відвів стосункам із найближчими людьми – батьками, братом і сестрою. Сім'я Грушевських проживала в Ставрополі, а на Київщині мешкали дядьки, тітки та двоюрідні брати й сестри історика. Він постійно спілкувався зі своїми родичами, а приблизно двічі на рік відвідував своїх найрідніших (Верстюк, Пиріг, 1996).

Відомо, що батько вченого спочатку не схвалив вибір сина навчатися в Києві. Знаючи про його

проукраїнські погляди, він взяв із нього обіцянку не долучатися до будь-яких громадських організацій, бо це було небезпечно на ті часи. В особистісному становленні Грушевського настав переломний момент: він балансував між синівським обов'язком (не зрадити слово, дане батькові) та громадянською позицією (служіння українському рухові). Дуже виразно його внутрішній розкол демонструє такий щоденниковий фрагмент: «Закликали вчора хлопці; подумав ввечері й не пішов; попереду побоявся, потім страх той пройшов, а я подумав з мене там ніякої користі і мені теж ніякої, а борони Боже – перед батьком сором, і єму горе; в таких дрібних випадках краще дотерпіти до кінця університету» (Грушевський, 1997: 34). Проте, із запису від 10 грудня 1888 року можна дізнатися, що ввечері 8 грудня Михайло все ж ходив із хлопцями на зібрання. «Мене докоряв Лука (Лука Скочковський – один із діячів київської Громади – прим. авторів), що ховаюсь, що без жертв не можна, що він про мене чув від Олександра Яковича (Кониського – прим. авторів), я почав одказувати звичайно про психологічні причини, але те пройшло марно, але все-таки мене дорікання вразили й я не здужав притаїтися з Кривим» (Грушевський, 1997: 34). Саме ці вагання майбутнього історика сформували в ньому почуття відповідальності й усвідомлення цінності особистої жертви заради національної справи. Згадка про Луку Скочковського й О. Кониського свідчить, що студент Грушевський уже на другому курсі мав зв'язки з учасниками українського національного руху в Києві, входив до кола українофілів.

Зі спогадів О. Лотоцького довідуємося, що наприкінці 1880-х років історик брав участь у Київській громаді, читав юнакам лекції з історії, проводив семінари, на яких вони виступали з рефератами (Лотоцький, 1932: 181–185). Згадував про М. Грушевського і С. Єфремов, який належав до Громади семінаристів на початку 90-х років XIX століття. Він писав, що зібрання відбувалися часто в будинку вченого на Тарасівській вулиці, де він тоді мешкав. Там слухали реферати на літературні та громадські теми. Потім точилися жваві дискусії з актуальних питань (Єфремов, 2011: 357).

Отже, аналізуючи спогади людей, які були знайомі з істориком, та його записи в щоденнику, можна висновувати, що він міг належати до Київської громади вже наприкінці 80-х років, коли познайомився з О. Кониським. Товариство однолітків, з якими Михайло спілкувався в Києві, спонукало його порушити дану батькові обіцянку. 31 жовтня 1888 року М. Грушевський пише: «Я не пішов, нікого сего не треба, і я не мав права пору-

шити батьківське прохання. Як цурачнуця – хай; але що у другому, то думаю, що батько, здається мені, згодився б, і то добра річ, і корисна, і до того просив батька кілька раз листами і одзивався. Хай Біг простить, як в цім я согрішу» (Грушевський, 1997: 28). Цей запис підкреслює, що юнака мучило сумління, він не бажав своїми діями створювати проблеми для родини, а дане батькові слово було для нього майже священним і мало моральну вагу, не меншу за релігійну заповідь.

Отже, для студента М. Грушевського особливим авторитетом залишався батько Сергій Федорович, який мав проукраїнські погляди в роки навчання в Київській духовній академії, підтримував контакти з діячами Старої київської громади. Мабуть, українофільство батька перейшло до сина. Аналізуючи щоденник історика і пізніші його мемуари, можна переконатися, що він створив своєрідний культ сім'ї. В одному з листів за вересень 1888 року юнак інформував родичів, що чує за собою велику силу енергії й високий дух, «...але таки тікаю, як збіглий раб з кайданами» (Грушевський, 1997: 18). Їхнє листування свідчить про довірливі стосунки між батьком і сином. «Одібрав лист з дому, та такий добрий; батьківський лист такий поважний», – занотував він у щоденнику (Грушевський, 1997: 28–29). Родинна комунікація мала для Грушевського характер духовної опори, а авторитет батька виступав одним із головних моральних орієнтирів у його житті.

У 1890 році юнак успішно склав іспити та закінчив Університет Св. Володимира. Вчена рада історичного факультету клопотала перед міністром освіти, щоб залишити М. Грушевського для підготовки магістерської дисертації. У Російській імперії через бюрократичні перепони це питання не вирішувалася миттєво, тому історик виїхав до родини в Ставрополь, де залишався протягом осені 1890 – зими 1891 року (Верстюк, Пиріг 1996).

Він вів розмови з батьком на різні громадські та релігійні теми, схилився до сміливих суджень і не боявся торкатися гострих тем, які ставили під сумнів офіційну державну ідеологію. Грушевський уже в студентські роки поєднував глибоку релігійність із критичним ставленням до церковної офіційності. Він прагнув відрізнити справжнє християнство від «казенної» форми, а це свідчить про зародження його власної філософії свободи особистості й духовності. Зокрема, показовим є запис у щоденнику від 29 листопада 1890 року: «Учора ввечері балакав з батьком за сектантів – що не повинні силювати їх, і за офіційну релігію і таке інше, батько попереду сперечався, а далі мовчав одразу; мені стало дуже ніяково. Я справді

нашось беру завше з батьком якийсь надто догматичний тон, хоч по правді я не вернув би зараз того, що сказав, хіба надто вже різко сказав, що, роблячи православ'я офіційним, «искажають християнство». Властиво не искажають його саме, а одівають його в якусь зовсім не потрібну казенну наволочку» (Грушевський, 1997: 98). З наведеного уривка розуміємо, що автор шкодує не за зміст висловленого, а за різкість інтонації, яка могла образити близьку людину. У щоденнику він докоряв собі, що був у розмовах запальним.

Як люблячий син, юнак турбувався про стан здоров'я рідної людини. 5 грудня 1890 року він написав у своєму щоденнику: «Учора батько заслаб зранку з давньої своєї хвороби, нездужав і мордувався після обіду. Через це й бабуня не поїхала додому. Перед батьковими муками пропали всі інші думки; й думалося, яка то непевна особа чоловік і як то чудно, що вона, умолена мало чим од янголів, залежить дуже од таких матеріальних дріб'язків, кучило теж, що в такі хвилини, незалежно од благання вставляли думки зовсім не потрібні, якісь холодні – назираючі. До вечора так з того втомився; і сьогодні щось мені так нудно, що страх. Вранці стало дуже боязко – думав, чи живий батько; чудне якесь чуття небезпечності, непевності огорнуло мене. Вчора ввечері батько між іншим сказав, що хтось йому казав, ніби в клуб його не вибрати за деспотизм сімейний, на який скаржилася дуже близька до батька особа; невже я таки справді сухий, кам'яний, мізерний чоловік, що не почуваю сего деспотизму» (Грушевський, 1997: 79). Наведений уривок дуже яскраво відтворює емоційний стан юнака, демонструє глибоку синівську прив'язаність, схильність до саморефлексії, а також обурення звинуваченням Сергія Федоровича в деспотизмі. У батькові історик вбачав старшого товариша, порадирика і друга, хоча їхні відносини не завжди були ідеальними. Між ними траплялися й суперечки, про що 27 січня 1891 року юнак зробив такий запис: «З часом не легше, з-за однією бідою друга й третя. В п'ятницю ввечері неприємність з-за Галі, щоб іти до Шредерів, посперечався з батьком. Прости мене, Господи Боже, прости Всесильний й помилуй, помилуй нас, дай втіху серцям нашим, а то в уніині впадемо й розслаблено. Тяжко так, що страх, в п'ятницю ввечері принесли пошту, лист од Добровольського, де він писав зі слів Піскорського, що міністерство не прийняло ходотайства за мене. Батько став мене розважати, радитись, але я одкинув і пораду, й утіху. Боже, вразуми й помилуй. Оце третій день тяжко невимовно, але більше з поводу тутешніх обставин, як міністерських.

Якщо тільки стипендії не дадуть, то й зовсім нема чого жалкувати, бо батько, спасибі йому за се велике, не одрікається дати грошей. Мені тільки жалко, що я пустив поголоску за оставленіє – але так запевняли – якщо зовсім не оставлять. Але се дурниця кажу, тільки ти, Боже, дай, щоб у сім'ї нашій був покій, мир, щасті і спасіння!» (Грушевський, 1997: 88). Як бачимо, неприємним ударом для юнака стало небажання міністерства освіти залишити його при університеті через брак коштів. Типова відмова, а справжньою причиною ненадання урядової стипендії М. Грушевському міг бути його науковий керівник В. Антонович, якого влада вважала українофілом. Сергій Федорович, розуміючи моральний стан сина, пообіцяв забезпечити його наукові дослідження за власний кошт. Він постійно підтримував літературні починання сина ще з часів його навчання в Тифліській гімназії. Михайло обговорював із батьком свої літературні праці, свідченням чого був запис у щоденнику від 22 листопада 1890 року: «Вернувшись, балакав з батьком з поводу мого оповідання; він сказав, що справді епізод дуже цікавий і обіцяв дістати це діло» (Грушевський, 1997).

Отже, родина завжди підтримувала його морально й матеріально, а сам Михайло зберігав пієтет до батьків. Їм же він присвятив і свою першу наукову працю «История Киевской земли от смерти Ярослав до середины 14 века» (Грушевський, 1991).

М. Грушевського хвилювала доля молодшої сестри Галі, про що він неодноразово говорив із главою сімейства. 18 листопада 1890 року він записав у щоденнику: «Вечері учора балакали з батьком за Галю і так мені сумно було учора, думаю, чи не поговіти мені на сім тижні, але не знаю; Господи Боже, невже не прийдеш втішити нас?» (Грушевський, 1997: 75–76). Сестра історика була на виданні й переживала складний період у житті. Її сватав офіцер російської армії Віктор Шамрай. Дівчина вагалася, чи виходити заміж, бо, мабуть, не мала великого кохання до свого нареченого. На нашу думку, відчувався тиск традиційного суспільства: дівчині йшов уже двадцять другий рік, і згідно з тогочасними звичаями вона вже мала бути одруженою.

Михайло болісно сприймав сімейні обставини, пов'язані з майбутнім сестри Галі, про що 3 лютого 1891 року записав у щоденнику: «Вчора було мені тяжко, що страх; мама вмовляла Галю за Шамрая... Сьогодні Галині іменини; подав проскурку од мами й служив молебень. Боже! Боже! Дай їй щастя й спасіння, милий наш, помилуй її й усіх нас, благоустрой її скоріше і якнайкраще!»

(Грушевський, 1997: 90). Очевидно, що це не лише родинна турбота, а й глибоке духовне співпереживання за долю близької людини – сестри, якій він від щирого серця бажав сімейного щастя. Запис у щоденнику від 19 квітня 1891 року яскраво демонструє моральний стан юнака: «Мене все мучить думка про сім'ю, про Галю, чи не грішу я проти заповіді. І своєю нервовою напруженою метушню, залізанням і обов'язковим клопотом? І все те ж, та сама неміч, рабський страх, а неха свободі, яка зв'язана з духом і яка ніколи не пропаде, поки все в мені буде крутитися коло «телесного обучення». Господи, Боже, прости мене і помилуй мене, благоустрой якнайкраще Галю, дай їй спокій та щастя, на все добре направ і помилуй нас. Амінь» (Грушевський, 1997: 107). З наведених рядків можна зрозуміти, що справа одруження Галі була вирішена.

Вінчання молодих відбулося 14 червня 1891 року. М. Грушевський був присутній на весіллі й від щирого серця бажав усіх благ рідній сестрі, зазначаючи що «їхнє щастя – це наше щастя» (Грушевський, 1997: 114). Сам обряд, на його думку, був проведений добре. Єдине, що не сподобалося, – насуплена мати нареченого, та й сам він трохи вільно поведився на весіллі. Шлюб сестри виявився невдалим і через деякий час розпався. М. Грушевський протягом усього життя зберігав теплі стосунки із сестрою, з якою вони разом працювали в редакції створених ним журналів. Із 1909 року вся родина Грушевських проживала в будинку на Панківській. Він був збудований на кошти батька. У 20-ті роки син сестри Галі Сергій був аспірантом у рідного дядька й разом із ним досліджував українську історію.

М. Грушевський мав великий вплив на всю сім'ю, бо найближчі родичі фактично пішли його шляхом. Молодший брат ученого Олександр теж став істориком. У 1897 році він вступив до Київського університету на історичний факультет. У досліджуваний період між братами склалися щирі й довірливі взаємини, що підтверджує запис у щоденнику від 22 липня 1891 року: «З Сашою дуже прощалися сердечно, хлопець дуже добрі дає надії; порадує, Боже, нами усіма старих батьків! А останні, та й усі таки, відколи приїхали, дні було мені дуже сумно й важко, поможи нам, Боже!» (Грушевський, 1997: 116). М. Грушевський бачить у ньому продовжувача спільних ідей і покладає сподівання на його майбутнє. На нашу думку, для майбутнього вченого родина залишалася головним джерелом духовної сили й водночас болючим пунктом відчуження, коли він перебував далеко. І навіть у щоденнику він мислить

категоріями молитви, вбачаючи в Божій підтримці запоруку родинного щастя й власної внутрішньої стійкості. Наступний запис датується 5 серпня 1891 року. «В неділю мав велику радість: одібрав лист з дому й мама пишуть, що вони зовсім тепер щасливі – так усе йде гаразд; дай Боже, щоб так і було, було й завше! Теж дуже зрадів, одібравши од Саші листа по-українському. Дай Боже!» (Грушевський, 1997: 119). Наведені записи свідчать про світлі стосунки в родині Грушевських. Михайла радувало те, що Олександр поділяв його національні ідеали. Це момент родинного єднання навколо української ідентичності.

30 серпня 1891 року М. Грушевський вітав брата з іменинами й бажав йому від Господа бути «чесним, добрим і розумним, добрим і вірним, і корисним слугою Богові й всьому народові, мені добрим, товаришам і батькам на втіху» (Грушевський, 1997: 125). Побажання вченого справилися, бо рідний брат протягом усього життя залишався вірним українській ідеї, яку сповідував Михайло Сергійович. У подальшому їхні відносини не були безхмарними, але брати завжди залишалися духовно близькими людьми.

Менше згадував у щоденнику М. Грушевський свою матір Глафіру Захарівну, яку глибоко любив і шанував. Вона залишалася в тіні Сергія Федоровича – свого чоловіка. Релігійний пієтизм історик, імовірно, успадкував від неї. Вона все життя була дуже набожною. Мати фігурує в його щоденнику в епізоді сватання Віктора Шамрая до Галі. Вона вмовляла доньку виходити заміж. Згодом її хвилювали стосунки молодят. Як турботливий син, М. Грушевський доглядав за нею під час хвороби. Про глибоку шану і любов до матері свідчить запис у щоденнику історика від 28 січня 1893 року. «Вчора мені була превелика прикрість – балакаючи з матір'ю, сказав при Вікторі і Галі, що я буду сучий син, що так зроблю, хоча мати не прийняла це за уразу й зараз попросився пробачення, але було гірко на себе» (Грушевський, 1997: 197). Наведені рядки переко-

нують, що для Грушевського стосунки з матір'ю мали особливе моральне й духовне значення. Навіть дрібна різкість у словах сприймалася ним як серйозний проступок, що потребує вибачення й каяття. Культ родини та християнська етика були для нього важливими життєвими орієнтирами.

Висновки. Аналіз студентського щоденника Михайла Грушевського (1888–1894) засвідчує його виняткову цінність як джерела особового походження та важливого складника архівної спадщини. Щоденникові записи розкривають духовний світ майбутнього вченого, його моральні пошуки, релігійну чутливість, внутрішні сумніви та прагнення до самовдосконалення, уможливлючи глибше розуміння феномену Михайла Грушевського. У текстах відображається поєднання православної традиції, юнацьких вагань і поступового формування національної свідомості. Особливе місце в щоденнику займають роздуми про батьків, брата й сестру, що свідчить про вагому роль родинних цінностей у становленні світогляду М. Грушевського. Водночас записи демонструють його перші контакти з київською Громадою та усвідомлення громадянського обов'язку, які часто вступали в суперечність із батьківським авторитетом. Ці дилеми стали важливою частиною його внутрішнього дозрівання. Щоденник виступає не лише самобутнім джерелом до біографії Грушевського, але й цінним матеріалом для архівознавчих та документознавчих студій, адже показує особливості функціонування особових документів у культурному та історичному контексті XIX століття. Його аналіз дозволяє простежити механізми саморефлексії, релігійного світогляду та родинної етики, які згодом позначилися на громадянській і науковій позиції історика.

Отже, цей унікальний документ є важливим джерелом для поглибленого вивчення не лише особистої біографії М. Грушевського, а й ширшого історико-культурного процесу, у якому поєдналися релігійні цінності, родинні традиції та зародження модерної української ідентичності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Верстюк В., Пиріг Р. М. С. Грушевський. Коротка хроніка життя та діяльності. Київ : Либідь, 1996. 144 с.
2. Гирич І. Б., Тодійчук О. В. Щоденник Михайла Грушевського за 1910 рік. *Український історик*. 2002. Ч. 1–4 (152–155). С. 96–127.
3. Гирич І. Михайло Грушевський у 1904–1905 роках (за його щоденником). *Український історик*. 2007–2008. Ч. 3/4. С. 229–233.
4. Гирич І. Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації. Київ: Смолоскип, 2016. С. 274–357.
5. Грушевський М. С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV століття. Київ: Наукова думка, 1991. 560 с.
6. Грушевський М. С. Щоденник (1888–1894 рр.) ; підгот. до вид., перед. слово, упоряд., комент. і післямова Л. Зашкільняка; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського, Центр. держ. іст. архів України. Київ, 1997. 261 с.
7. Єфремов С. Щоденник. Про дні минулі (Спогади). Київ: Темпора, 2011. 792 с.
8. Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч. 1 / За ред. Р. Смаль-Стоцького. Варшава, 1932. С. 181–185.

REFERENCES

1. Verstiuk V., Pyrih R. (1996) M. S. Hrushevskiy. Korotka khronika zhyttia ta diialnosti [A Brief Chronicle of Life and Activity]. Kyiv : Lybid. 144 p. [in Ukrainian].
2. Hyrych I. B., Todiichuk O. V. (2002) Shchodennyk Mykhaila Hrushevskoho za 1910 rik [Diary of Mykhailo Hrushevsky for 1910]. *Ukrainskyi istoryk*. Vol. 1–4 (152–155). Pp. 96–127 [in Ukrainian].
3. Hyrych I. (2007–2008) Mykhailo Hrushevskiy u 1904–1905 rokakh (za yoho shchodennykom) [Mykhailo Hrushevskiy in 1904–1905 (based on his diary)]. *Ukrainskyi istoryk*. Vol.3/4. Pp. 229–233 [in Ukrainian].
4. Hyrych I. (2016) Mykhailo Hrushevskiy: konstruktor ukrainskoi modernoi natsii [Mykhailo Hrushevsky: Designer of the Ukrainian Modern Nation]. Kyiv: Smoloskyp. Pp 274– 357 [in Ukrainian].
5. Hrushevskiy M. S. (1991) Narys istorii Kyivskoi zemli vid smerti Yaroslava do kintsia XIV stolittia [An Outline of the History of the Kyiv Land from the Death of Yaroslav to the End of the 14th Century]. Kyiv: Naukova dumka. 560 p. [in Ukrainian].
6. Hrushevskiy M. S. (1997) Shchodennyk (1888–1894 rr.) [Diary (1888–1894)]; pidhot. do vyd., pered. slovo, uporiad., koment. i pisliamova L. Zashkilniaka; NAN Ukrainy, In-t ukr. arkhеоhrafii ta dzhereloznavstva imeni M. S. Hrushevskoho, Tsentr. derzh. ist. arkhiv Ukrainy. Kyiv. 261 p. [in Ukrainian].
7. Yefremov S. (2011) Shchodennyk. Pro dni mynuli (Spohady) [Diary. About the days gone by (Memoirs)]. Kyiv: Tempora., 792 p. [in Ukrainian].
8. Lototskyi O. Storinky mynuloho [Pages of the past]. Vol. 1 / Za red. R. Smal-Stotskoho. Varshava, 1932. Pp. 181–185 [in Ukrainian].

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.08.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 26.09.2025

Дата публікації: 23.10.2025